

ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ

Уперше досліджено джерельну базу Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України під кутом зору її нового прочитання стосовно російсько-українських відносин з метою творення справді наукової концепції історії взаємовідносин Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і Української Соціалістичної Радянської Республіки. Використано фонди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів та Постійного представництва УСРР при уряді СРСР, що є найбільш репрезентативними з означеної проблеми.

Ключові слова: російсько-українські відносини, архівні фонди, договірні відносини, проблема кордонів, переселенська політика.

Впервые исследованы документальные материалы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины с точки зрения ее нового прочтения относительно российско-украинских отношений в целях создания подлинно научной концепции истории взаимоотношений Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Украинской Социалистической Советской Республики. Используются фонды Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров и Постоянного представительства УСРР при правительстве СССР, являющиеся наиболее репрезентативными в данной проблеме.

Ключевые слова: российско-украинские отношения, архивные фонды, договорные отношения, проблема границ, переселенческая политика.

The analysis source base of the Central State Archive of higher authorities of Ukraine and the angle of her new reading on the Russian-Ukrainian relations to creating a truly scientific conception of the history of relations between the Russian Socialist Federal Soviet Republic and the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Funds are used Ukrainian Central Executive Committee, the Council of People's Commissars of USSR and the Permanent Mission of the Soviet government that is most representative of the abovementioned problem.

Key words: Russian-Ukrainian relations, archival funds, contractual relationship, the issue of borders, immigration policy.

Проблема історичних взаємовідносин Росії і України багато в чому являється болючим місцем у сучасному погляді один на одного двох близьких народів. Стійкі стереотипи, міфи, що склалися тривалий час, спроби розділити часом спільне минуле або поєднати непоєднане, політизація поглядів на історію, різні світогляди – все це відобразилося не тільки на масовій свідомості, але і наукових дослідженнях у наших країнах.

Запорукою об'єктивності висновків будь-якого історичного дослідження є детальне вивчення його джерельної бази, опрацювання її архівної складової. Це висуває й дещо інші вимоги до джерельної бази досліджень, диктує необхідність залучення нових

джерел, нового прочитання тих, які вважалися основоположними, зміни способів роботи з ними. Стосується це також переоцінки окремих типів і видів джерел для дослідницької практики історика.

Створення справді наукової концепції історії взаємовідносин РСФРР і УСРР, яка є невід'ємною складовою як історії Російської Федерації, так і історії України, неможливе без усебічного вивчення джерел. Саме від історичних джерел, їх повноти і достовірності, репрезентативності, інформативності і значимості, об'єктивності опрацювання, наукової критики і методів використання переважно залежить якість і ефективність історичних досліджень у цілому.

Метою даної статті є аналіз місця архівних джерел Центрального державного архіву вищих органів влади і управління у вивченні проблеми становлення російсько-українських відносин у 20-х роках ХХ ст. Принципово важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження є використання репрезентативної бази, яка відображає основні інформативні властивості масиву джерел із проблематики і за інформативним потенціалом відкриває можливості для повнокровного відтворення відповідного фрагмента минулого.

Архівні фонди – це історично створена і постійно наповнювана сукупність архівних документів, що відображають матеріальне і духовне життя суспільства, мають історичне, наукове, соціальне, економічне, політичне, культурне значення, являються невід’ємною частиною історико-культурної спадщини народів. Вони становлять інформаційний ресурс, тому підлягають постійному зберіганню у відповідності із законодавством. Найбільшим архівосховищем з історії України ХХ ст. є Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (м. Київ). Забезпечуючи довічне збереження і використання документів Архівного фонду України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві сприяє укріпленню державності, формуванню громадянського суспільства, становленню правової держави, формуванню демократичних поглядів, вихованню українців у душі громадянськості, патріотизму, толерантності.

У фондах ЦДАВО України широко представлено документальні свідчення діяльності різних владних структур, що функціонували на теренах Росії та України бурхливого ХХ століття.

Важливе місце серед джерельної бази дослідження посідає фонд Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. 1). в якому зосереджені стенографічні звіти Всеукраїнських засідань ВУЦВК, статистичні відомості про партійний склад членів ВУЦВК, склад делегатів Всеукраїнських з’їздів. Уважне вивчення та аналіз цих документів дозволяє вияснити механізм об’єднання радянської України з радянською Росією.

ВУЦВК – вищий державний орган радянської влади в Україні, створений на І з’їзді Рад України 12 грудня 1917 р. в м. Харкові. На з’їзді було оголошено про створення Української Радянської республіки, оголосив Ради єдиними повноважними органами влади в ній [1].

ЦВК Рад України першого скликання 17 грудня 1917 р. сформував Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який називався Народним Секретаріатом Української Робітничо-Селянської республіки [2].

У зв’язку з німецькою окупацією і захопленням Києва 1 березня 1918 р. ЦВК України змушений був виїхати спочатку в Полтаву, потім до Катеринослава, де з 17 до 19 березня 1918 р. відбувся II Всеукраїнський з’їзд Рад.

На спільній сесії ЦВК України з Народним секретаріатом 18 квітня 1918 р. в м. Таганрозі було ухвалено реорганізувати центральні органи державної

влади України в Бюро для керівництва партизанською боротьбою проти окупантів, так звана «дев’ятка».

9 липня 1918 р. на І з’їзді КП(б)У був створений Центральний військово-революційний комітет, який замінив «дев’ятку».

У другому фонді сконцентровані матеріали про політичний та економічний стан у губерніях України, листування Раднаркому з головою Ради Праці та Оборони В. Леніним, протоколи засідань Раднаркому та Малою Раднаркому УСРР, документи про організацію товарообігу між УСРР та РСФРР, протоколи засідань Комісії щодо опрацювання договору про утворення СРСР тощо.

28 листопада 1918 р. в м. Курську російськими більшовиками для України був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд, у зв’язку з чим ЦВРК склав свої повноваження. Керівництво просуванням радянської влади на територію України і очолив цей уряд [3].

Після звільнення Харкова і значної частини території України в січні 1919 р. радянський уряд України знову переїхав до Харкова.

З 6 до 10 березня 1919 р. в м. Харків відбувся III Всеукраїнський з’їзд Рад, який і обрав верховним органом радянської влади в Україні ВУЦВК і затвердив першу Конституцію УСРР. У березні 1919 р. ВУЦВК переїхав до Києва, але уже в серпні, в зв’язку з наступом Денікіна, змушений був евакуюватися спочатку до Чернігова, а потім до Москви.

Для боротьби з Денікіним 11 грудня 1919 р. ВУЦВК і РНК УСРР був створений Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком). Після ліквідації денікінського режиму в Україні 16 лютого 1920 р. ЦВК і РНК УСРР відновили свою діяльність. Всеукрревком склав свої повноваження.

Опрацювання матеріалів фондів ЦДАВОУ приводить до висновку, що українська політика Москви впродовж 1919-1920 рр. характеризувалася двома принциповими моментами: по-перше, фактичним підпорядкуванням російським владним структурам усіх найважливіших сфер життєдіяльності українського суспільства; по-друге, відсутністю при цьому будь-якої послідовної законодавчої системи.

Підписанням 28 грудня 1920 р. у Москві «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР», власне, започатковано новий період міждержавних відносин Росії з радянськими республіками – добу договірних відносин. У документі визнавалася незалежність і суверенність обох сторін, але вказувалося на необхідності оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва згуртувати свої сили шляхом укладення союзу. РСФРР і УСРР уважали за потрібне оголосити, що всі обопільні зобов’язання, які вони надалі прийматимуть щодо інших держав, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян радянських республік.

30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з’їзді Рад було прийнято рішення про створення Союзу РСР. У зв’язку з утворенням СРСР частина прав і функцій державних органів влади України перейшла до відання органів влади СРСР. Утворення СРСР обумовило необхідність видання ряду конституційних актів,

що визначили правовий стан і функції вищих органів державної влади Української СРР. Одним із таких актів було «Положення про РНК УСРР», прийняте III сесією ВУЦВК 8 скликання 12 жовтня 1924 р. [4].

У «Положенні» відзначалося, що РНК УСРР утворювалася ВУЦВК і була його розпорядчим і виконавчим органом. Народні комісаріати були поділені на три категорії: загальносоюзні, союзно-республіканські і республіканські. У зв'язку з цим був уведений розподіл членів РНК на членів з ухвальним і дорадчим голосом [5].

Положення докладно визначало взаємовідносини РНК з уповноваженими союзних наркоматів. Уповноважені загальносоюзних наркоматів, виходячи із законодавства СРСР по відповідних галузях управління, видавали накази, розпорядження, інструкції та положення, обов'язкові до виконання для підвідомчих їм органів управління УСРР. Уповноважені були підзвітні у своїй діяльності Раднаркому УСРР. УСРР користувалася правом відводу тієї чи іншої особи, призначеної на посаду загальносоюзного наркомату.

«Положення» значно змінювало компетенцію РНК. РНК УСРР мала право розв'язувати суперечності, які виникали між наркоматами УСРР і губвиконкоматами, наркоматами УСРР і уповноваженими наркоматів СРСР з питань, які були в компетенції УСРР, здійснювали загальний нагляд за діяльністю уповноважених наркоматів, керували їх діяльністю в межах, передбачених загальносоюзним законодавством і розглядала звіти про їх діяльність.

Поряд з цим, за новим «Положенням» в компетенцію РНК УСРР було включено ряд питань, які впливали головним чином, з факту федеративних взаємовідносин між органами Союзу РСР і Української СРР, а саме: попередній розгляд і висновки щодо проектів декретів, постанов і кодексів, що підлягали затвердженню верховними органами Союзу РСР; попередній розгляд проектів кошторисів органів наркоматів СРСР, що діяли на території УСРР та ін. Така участь РНК УСРР у загальносоюзному законодавстві створювала практичну можливість органам СРСР ураховувати і відображати в загальносоюзних нормативних актах інтереси союзних республік.

Після створення СРСР і прийняття першої союзної Конституції 2 лютого 1924 р., коли визначилися три категорії наркоматів, сталися зміни в становищі народних комісаріатів Української СРР: уповноважених загальносоюзних (злитих) наркоматів, які входили тільки до складу уряду СРСР було п'ять: військових справ, зовнішньої торгівлі, закордонних справ, пошти та телеграфу, шляхів сполучення; союзно-республіканських наркоматів, що були і в складі уряду СРСР, і в складі урядів союзних республік і підлягали об'єднаному наркомату Союзу і Раднаркому союзної республіки, було також п'ять: ВРНГ, наркомати фінансів, праці, робітничо-селянської інспекції, зовнішньої торгівлі. Республіканських наркоматів, які були тільки в складі уряду УСРР, було шість: внутрішніх справ, земельних справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Загальносоюзні наркомати здійснювали управління ввіреною їм галуззю або самі безпосередньо, або через своїх уповноважених. Уповноважені загально-

союзних наркоматів були підконтрольні Раднаркому союзної республіки.

Союзно-республіканські наркомати керували ввіреною їм галуззю державного управління через однойменні наркомати союзної республіки, отримували обов'язкові для них директиви чи вказівки.

Велике значення у вивченні особливостей відносин між РСФФР і УСРР має питання врегулювання кордонів УСРР, яке вперше постало у 1920 р. через масове надходження клопотань від населення окремих адміністративних одиниць Курської губернії РСФФР про включення їх території до складу УСРР з міркувань етнічних і адміністративних. Надходження таких клопотань тривало аж до 1924 р. Мали місце і клопотання від представників кооперативних організацій Курської губернії, які підтверджували необхідність змін нині існуючих кордонів через зв'язок низових кооперативних товариств з великими промисловими центрами України [6].

Наданий до ЦВК СРСР українським урядом проект врегулювання державних кордонів УСРР, в основу якого лягли клопотання населення, був побудований на етнографічному принципі, як основному, коректованому тими чи іншими господарськими передумовами, а також моментом врегулювання задля зручності адміністрування. Визначення та встановлення кордонів – складний і відповідальний процес. Недбале ставлення до нього так само, як й ігнорування його окремих етапів, могло призвести згодом до непорозумінь і затяжних територіальних суперечок. Ці питання стало можливим дослідити за архівними матеріалами про встановлення меж між РСФФР, УСРР і БСРР [7], матеріалами про врегулювання кордонів між РСФФР і УСРР [8], справами про врегулювання державного кордону між УСРР і Північно-Кавказьким краєм. У фонді представлені стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт, пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФФР, а також характеристика території та прийомо-здаточні акти на передачу території з РСФФР до УСРР.

Важливу групу документів у фонді становлять листування з Уповноваженим Наркомпраці РСФФР при Раднаркомі УСРР і Всеукраїнським комітетом по загальній трудовій повинності про порядок розподілу робочої сили і відкомандирування співробітників для роботи у ВУЦВК [9], журнали міжвідомчої наради при Уповноваженому Нарком фінансів РРФСР при Раднаркомі, листування з уповноваженим Наркомфіна про відкриття кредитів по кошторису ВУЦВК [10].

Науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів дозволяє більш глибоко та повноцінно розкрити питання переселенської політики. Тогочасна система влади у Радянському Союзі передбачала повне підпорядкування республіканських органів влади союзному центру, який, врешті-решт, і вирішував такі, зокрема, питання, як розселення «зайвих» людей на визначених центральними органами влади місцях. У 1925-1926 роках Україні Москвою було вперше

призначено так звані наряди переселення на землі союзного переселенського фонду. Головним завданням переселенських заходів ставилося заселення Далекого Сходу з островами Сахалін і Камчатка, Сибіру з прилеглими до нього ділянками Уральської області і Карело-Мурманського краю. Одночасно ставилося завдання вивчення і обстеження Якутської АСРР для з'ясування можливостей її заселення. Мали бути використані також малозаселені землі в районах Північно-Кавказького краю, Кримської АСРР, Поволжя і південної частини Уралу, із збереженням у них земель для спеціальних загальнодержавних потреб (конярство, вівчарство та ін.) [11].

Виконуючи «наряд» з Москви, республіканські органи влади відправили на запропоновані землі ходоків від 13 117 сімей. Проте через низьку якість земельних ділянок більшість селян (57%) відмовилися від закріплення за собою відповідних сільськогосподарських угідь. Окрім низької якості землі, були й інші причини, що не дозволяли забезпечити бажані для тогочасної влади масштаби переселення.

Важливе значення у визначенні характеру російсько-українських відносин на шляху до створення тоталітарної держави відіграють матеріали Постійного представництва УСРР при уряді СРСР, що сконцентровані у третьому фонді ЦДАВО України.

Відповідно до Союзного договору між РСФРР і УСРР у грудні 1920 р. було створено Повноважне представництво УСРР у РСФРР – орган радянської України, на який покладалося здійснення систематичних зв'язків та обміну інформацією між двома республіками в оборонній, господарській та інших галузях.

Спочатку існувало два представницькі органи УСРР в РСФРР: Українська дипломатична місія, а з 23 жовтня 1921 р. – Повноважне представництво УСРР у РСФРР і Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, засноване 14 вересня 1921 р.

Функції, виконувані Повноважним представництвом УСРР у РСФРР зводилися до наступного: участь у вирішенні питань взаємовідносин УСРР і РСФРР та з іншими радянськими республіками, проведення при особистій участі Повноважного представника в центральних законодавчих і відомчих органах різноманітних клопотань і питань, які порушувалися українськими державними органами; участь у законодавчій роботі при проведенні загальносоюзного значення, розгляд загальносоюзних фінансових питань. інформування уряду УСРР і запити в представництва в урядові і відомчі органи УСРР для інформування Повпредства.

Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР було створено з метою погодження господарських планів УСРР і РСФРР і врегулювання господарських відносин між наркоматами вищезазначених республік.

У 1922 р. Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при Робітничо-селянському уряді РСФРР було об'єднане з Повноважним представництвом УСРР у РСФРР, а в січні 1924 р. посада Повноважного представника

УСРР у справах господарського будівництва була скасована і справи були передані Постійному представництву УСРР при уряді СРСР.

Повноважне представництво УСРР було складовою робочою частиною союзних органів, через яке проходили всі проекти і заходи уряду, що мали загальносоюзне значення або безпосередньо стосувалися України. Апарат Повпредства поділявся на шість відділів секретаріату, дипломатична частина, планове бюро, інформаційне бюро та управління справами Повпредства.

Зі створенням Союзу Радянських Соціалістичних республік, Повпредство УСРР у РСФРР було реорганізоване в Представництво при уряді СРСР.

У 1923 р. були проведені зміни в апараті Представництва УСРР при уряді СРСР. Апарат представництва поділявся тепер на п'ять відділів: юридичне бюро, інформаційний відділ та управління справами.

Згідно з «Положенням про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР», затвердженого 2 січня 1924 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР, Представництво УСРР при уряді СРСР було реорганізоване і перейменоване.

14 лютого 1925 р. згідно з постановою РНК УСРР «Про штати Постійного представництва УСРР в уряді СРСР» сталися зміни в організаційно-структурній будові апарату Представництва.

До складу апарату цього органу ввійшли уповноважені за окремими галузями господарства та управління. Апарат Постпредства за постановою РНК УСРР від 14 лютого 1925 р. набрав такого вигляду: на чолі – Постійний представник і два заступника Постпреда з визначеними вже функціями і три відділи – економічно-правове бюро, секретаріат і адміністративно-господарська частина [12].

У 1931 р. Постійне представництво УСРР при уряді СРСР було перетворено на Постпредство РНК УСРР при РНК СРСР.

Фонд 3 ЦДАВО складається із 6 описів (1923-1929 рр.), що налічують близько 6,5 тис. одиниць зберігання. У ньому на постійне зберігання залишені такі документи: постанови, проекти постанов, протоколи засідань вищих урядових і партійних органів з питань законодавчої, податкової, митної і фінансової політики, промисловості, сільського господарства, торгівлі, культурного будівництва. Особливе значення для розкриття нашої теми мають накази, розпорядження, положення, інструкції про організацію і роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР та його відділів, взаємозв'язок його з представниками наркоматів і установ УСРР у Москві; плани, звіти, доповідні записки. інформаційні повідомлення, договори з різними установами і особами, листування з вищими партійними і державними органами СРСР, РСФРР і УСРР [13].

Отже, джерельна база російсько-українських відносин зазначеного періоду репрезентована документами вищих органів влади і управління РСФРР і УСРР, установ, підприємств і організацій республіканського рівня, наукових установ, профспілок, громадських об'єднань, релігійних конфесій, в яких відображено державно-політичне, соціально-економічне, культурне

життя українського суспільства, міжнародні зв'язки. Використання та детальне вивчення документів ЦДАВОУ дає можливість вивчити характер та принципи відносин між РСФРР і УСРР від формування їх

між суб'єктами бувшої Російської імперії як міждержавних до повного злиття в подальшому в унітарне де-факто, але федеративне де-юре, утворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (м. Київ), ф. 1, оп. 1.
2. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1.
3. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1. – 29 арк.
4. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 162. – 11 арк.
5. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 59. – 49 арк.
6. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 1809. – 102 арк.
7. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 1807. – 71 арк.
8. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 1808. – 139 арк.
9. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 313. – 56 арк.
10. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 717. – 321 арк.
11. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 2630. – 317 арк.
12. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. – 16 арк.
13. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© В. В. Сокирська, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2011